

2023 року продовжено роботу з реалізації Української формули миру (ФМ)^[1] – ініціативи Президента України для досягнення справедливого закінчення війни, яку розв'язала Росія проти України. Уповноважений координує пункт 4 реалізації ФМ, який стосується звільнення військовополонених, незаконно утримуваних цивільних осіб і депортованих громадян, в тому числі дітей. Цей гуманітарний напрям роботи охоплює:

- координацію діяльності між органами державної влади та міжнародними партнерами;
- адвокацію посилення міжнародного тиску на РФ;
- пошук інформації про місця утримання та умови перебування військовополонених, незаконно утримуваних цивільних осіб і депортованих та її верифікація;
- доступ до місць утримання та розроблення механізмів повернення громадян;
- реінтеграцію та реабілітацію повернутих;
- інформаційні кампанії та інформування про ситуацію;
- встановлення справедливості та гарантії неповторення порушень у майбутньому.

28–29 жовтня 2023 року на Мальті між 66 представниками країн Заходу та Глобального Півдня відбулася презентація окремих напрямів роботи з реалізації ФМ, зокрема й «Звільнення всіх полонених і депортованих осіб». Уповноважений представив бачення України щодо залучення країн-партнерів до звільнення та повернення українців додому. Оголошену під час зустрічі ідею від канадської сторони про створення коаліції країн для посилення тиску на РФ задля повернення українських дітей реалізовано у створенні Міжнародної коаліції за повернення українських дітей^[2].

8 грудня 2023 року Уповноважений Верховної Ради України з прав людини ініціював Першу зустріч Міжнародної коаліції за повернення українських дітей^[3], учасниками якої стали більш як 60 країн та організацій. Участь у зустрічі взяв Президент України Володимир Зеленський. Співголовами Коаліції стали Канада та Норвегія.

Відповідальність за реалізацію пункту 4 Формули миру покладено на Уповноваженого через системну роботу інституції для захисту прав військовополонених, цивільних осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України та депортованих / примусово переміщених осіб для вивчення ситуації щодо проблематики ув'язнення та примусового переміщення, високий рівень залучення у роботу з відновленням прав, роботи із зверненнями родичів і близьких військовополонених, цивільних заручників і депортованих, сприяння відновленню їхніх прав.

У цьому розділі ми докладно проаналізуємо окремі категорії громадян, які страждають від наслідків російської збройної агресії та перебувають поза межами доступу українських органів влади, а саме роботу інституції на захист прав військовополонених, незаконно утримуваних цивільних осіб і депортованих.

1. Військовополонені

За даними Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими (КШППВ), упродовж 2023 року до України з російського полону повернуто 991 військовослужбовця.

Звільнені бранці повідомляють про системні порушення прав українських військовополонених практично в усіх місцях утримання, а саме: тортури, приниження, обмеження у задоволенні базових потреб, відмови в наданні медичної допомоги, позбавлення права на листування та ін. Полонені перебувають в умовах, що не відповідають вимогам безпеки та спрямовані на збільшення їхніх страждань.

До Уповноваженого звернулися родичі військовослужбовців, яких утримують в установах ФСВП Володимирської, Тульської областей і Республіки Мордовія РФ, з клопотанням про забезпечення дотримання належного поводження з полоненими в місцях їх тримання. Зокрема надано інформацію про систематичні катування полонених, завдання побоїв та каліцтва, застосування електричного струму, цькування собаками, позбавлення їжі, води та сну – полонених щонаочі двічі підіймали для шиккування, а також задушення, ненадання медичної допомоги та ін. Можливість зателефонувати рідним адміністрація установ надала обмеженій кількості полонених лише після 20–22 місяців полону. Відсутність повноцінного харчування призвела до суттєвої втрати ваги практично всіх утримуваних осіб.

Факти катувань фіксує також Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні. У доповіді УВКПЛ від 24.03.2023^[4] зазначено, що військові РФ і співробітники ФСБ катували українських військовополонених для отримання військової інформації, залякування, приниження і помсти. Згідно з висновками Місії випадки катувань і жорстокого поводження під час інтернування та в пенітенціарних установах задокументовано стосовно більш як 80% опитаних осіб.

Водночас РФ обмежує доступ спостерігачів міжнародних правозахисних інституцій^[5] і представників МКЧХ до місць утримання полонених, чим відверто порушує норми МГП і робить негуманне ставлення до громадян України усталеною практикою під час реалізації державної політики РФ, яка має ознаки геноциду українського народу^[6].

Упродовж 2023 року Секретаріат Уповноваженого отримав більш як 1800 звернень з клопотанням про відновлення прав військовополонених і членів їхніх сімей.

Згідно з інформацією КШППВ російська сторона спекулює на тематиці повернення військовополонених і використовує процеси повернення як засіб впливу на суспільно-політичну ситуацію в Україні.

(а) Незаконні суди над військовополоненими

Крім системних катувань і знущань над українськими військовополоненими, в порушення статті 99 ЖК III та статті 43 Першого додаткового протоколу до ЖК, відповідно до яких існує заборона кримінального переслідування за «правомірні діяння, пов'язані з війною, що вчинені в ході збройного конфлікту», російська влада за потужного медійного супроводу влаштовує так звані суди над українськими військовополоненими.

Питання щодо справедливості, неупередженості та незалежності судових процесів проти осіб, які мають користуватися так званим привілеєм комбатанта, але яким РФ відмовляє у наданні такого статусу, відображено у звітах міжнародних правозахисних організацій. Зокрема у Четвертому проміжному звіті БДПЛ ОБСЄ^[7] зазначено, що відкриття щодо українських

військовослужбовців кримінальних проваджень за статтями Кримінального кодексу РФ, пов'язаними з «тероризмом», порушує низку норм МГП, зокрема, що комбатантів не можна переслідувати лише за їхню участь у бойових діях, а також заборону виставляти військовополонених на загальний огляд, піддавати їх жорстокому поводженню і змушувати до визнання вини.

У червні 2023 року Південний окружний військовий суд у Ростові-на-Дону почав показове судилище стосовно військовослужбовців з полку «Азов». Серед 22 обвинувачених тільки шестеро були діючими військовослужбовцями на момент захоплення в полон. Семеро припинили військову службу до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Дев'ять жінок працювали в полку поварами або виконували господарські функції. Попри це громадянам України було висунуто фіктивні обвинувачення у скоєнні злочинів.

Масові суди над українськими військовополоненими публічно визнають і представники вищого політичного керівництва держави-агресора. Так, в інтерв'ю «РИА Новости» 31 грудня 2023 року очільник МЗС РФ Сергій Лавров^[8] визнав практику засудження українських військовослужбовців і заявив про присуди з тривалим позбавленням волі, ухвалені щодо більш як 200 «представників українських збройних формувань». Загалом Слідчий комітет РФ порушив більш як 4 тис. кримінальних справ стосовно близько 900 осіб.

(b) Позасудові страти

Упродовж 2023 року не раз з'являлася інформація про страти полонених українських військовиків. Зокрема у доповіді УВКПЛ містяться дані про факти таких страт без суду та слідства. Публічні страти полонених і використання наших захисників як «живий щит» – це брутальні порушення норм Женевських конвенцій. Так, у грудні 2023 року між населеними пунктами Вербове та Роботине Запорізької області російські військові розстріляли трьох військовослужбовців ЗСУ, які після отримання поранень і контузій не здійснювали спротиву та були захоплені в полон^[9]. У той самий період поблизу міста Авдіївка Донецької області російські військовослужбовці розстріляли двох українських бійців, які здалися в полон^[10].

У березні та квітні 2023 року в інтернеті з'явилися відео позасудових страт окупантами українських військовиків. На першому відео військовослужбовці російських збройних формувань розстріляли військовополоненого після його слів «Слава Україні!»^[11]. На другому – російський військовик обезголовив ще живого українського військовополоненого^[12]. У 36-й Доповіді УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні про останні епізоди зазначено, що є «достатні підстави вважати обидва відео автентичними»^[13].

Під час візиту в Україну 08 березня 2023 року, Генеральний секретар ООН висловився^[14] щодо розстрілу Олександра Мацієвського^[15]: «шокуючі кадри свавільного вбивства українського солдата є ще одним трагічним нагадуванням про потребу суворого дотримання законів війни».

За фактами позасудових страт військовополонених Уповноважений не раз звертався з листами до Верховного Комісара ООН з прав людини, Моніторингової місії ООН в Україні, Генерального секретаря ООН, Міжнародного Комітету Червоного Хреста та колег-омбудсманів для фіксації злочинів окупантів, тиску на країну-агресора та притягнення винних

до відповідальності.

(с) Відмова РФ у репатріації тяжкопоранених і тяжкохворих військовополонених

Складним залишається питання репатріації тяжкопоранених і тяжкохворих військовополонених. На рівні уповноважених з прав людини України та РФ існують домовленості про взаємне інформування щодо тяжкохворих і тяжкопоранених військовополонених. Український Омбудсман зі свого боку скерував листи щодо 753 українських військовополонених з вимогами дотримання їхніх прав на медичну допомогу, зокрема огляд спеціаліста, забезпечення ліками та ін., а також репатріації тяжкопоранених і тяжкохворих осіб згідно з нормами МГП^[16]. Натомість російська сторона обмежується формальною констатацією «задовільного» стану здоров'я утримуваних осіб або утримується від відповіді.

Для реалізації механізму репатріації/госпіталізації у нейтральні країни поранених і хворих військовополонених Офіс Омбудсмана у взаємодії з КШППВ, МКЧХ в Україні та іншими організаціями брав участь у процесі напрацювання механізму створення змішаної медичної комісії (ЗМК)^[17], функціонування якої з обох сторін конфлікту передбачено ЖК ІІІ^[18].

Про ініціативу української сторони та відповідні зобов'язання щодо створення ЗМК у серпні 2023 року було поінформовано РФ. Натомість російська влада досі не надала згоди на створення такої комісії, що позбавляє поранених і хворих українських військовополонених можливості бути поверненими на батьківщину або продовжити лікування у нейтральній країні.

Уповноважений надалі докладатиме зусиль для створення ЗМК, а також порушуватиме питання на міжнародному рівні для надання належної медичної допомоги та ефективного найскорішого лікування всіх українських військовополонених, які цього потребують, а також поліпшення їхніх умов утримання у РФ.

(d) Відсутність належного розслідування масового вбивства військовополонених у смт. Оленівка

Досі належним чином не були розслідувані події і не було встановлено відповідальних за масове вбивство та скалічення українських військовополонених у колишній виправній колонії № 120 у смт. Оленівка на ТОТ Донецької області (28–29 липня 2022 року).

Місія зі встановлення фактів щодо інциденту 29 липня 2022 року в Оленівці, створена Генеральним секретарем ООН у серпні 2022 року^[19], вже 5 січня 2023 року була розформована «через відсутність умов, необхідних для розгортання місії на місці»^[20]. Уповноважений виступав з ініціативою зустрітися з представниками Місії та передати наявні в розпорядженні української сторони матеріали, зокрема експертний аналіз фото, відеоматеріалів, проте пропозицію не було підтримано.

Громадянське суспільство відреагувало на згорання Місії формуванням спільноти родин поранених військовополонених для тримання питання у фокусі органів державної влади України та міжнародної спільноти. Окремі кримінальні провадження, порушені у різних

регіонах України за заявами родичів загиблих і поранених під час теракту військовополонених, було об'єднано в одне кримінальне провадження, а заявників визнано потерпілими за частиною 2 статті 438 КК України («Порушення законів та звичаїв війни»).

Наразі в рамках досудового розслідування здійснюють генетичні експертизи для ідентифікації повернутих у жовтні 2022 року в Україну тіл загиблих в Оленівці захисників, опитування свідків, встановлюють обставини вчинення злочину. У зв'язку з непублічним характером кримінальних проваджень, які розслідують Офіс Генерального прокурора та СБУ, обсяг інформації щодо стану розслідування обмежений.

У пошуку альтернативи Місії ООН і розслідуванню злочину на міжнародному рівні група громадських об'єднань підготувала та передала у вересні 2023 року подання до Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні^[21], в якому доводилося, що події в Оленівці є воєнним злочином Російської Федерації.

В оприлюдненому 05 жовтня 2023 року Звіті УВКПЛ ООН^[22] спростовано поширювану російськими пропагандистами версію щодо обстрілу колонії в Оленівці системою HIMARS, яка є на озброєнні України. УВКПЛ ООН акцентувало, що держава, яка тримає в полоні, несе відповідальність за безпеку військовополонених і в разі їхньої смерті чи поранення зобов'язана провести негайне офіційне розслідування, яке встановлює індивідуальну кримінальну відповідальність за смерть або поранення військовополонених. Проте офіс УВКПЛ ООН не отримав інформації про те, що Російська Федерація виконала ці зобов'язання щодо розслідування та судового переслідування.

Тривають також розслідування, ініційовані незалежними українськими та іноземними правозахисними організаціями, медіа. Зокрема МППЛ^[23] і Kyiv Independent^[24] здійснюють заходи з ідентифікації українських полонених, поранених під час вибуху, встановлено більш як 10 співробітників колонії, зокрема начальника колонії, конвоїрів, які безпосередньо катували військовополонених, і ймовірного куратора колонії, а також реконструйовано обставини вчиненого теракту.

Ефективне правосуддя у справі вбивства та скалічення військовополонених в Оленівці має завершитися притягненням до відповідальності осіб, які безпосередньо надали наказ про застосування зброї на ураження, і російських посадовців, які не забезпечили дотримання норм МГП у поведженні з військовополоненими.

(е) Діяльність щодо захисту прав військовополонених

Українська сторона не припиняє роботу із залучення іноземних і міжнародних інституцій до перемовного процесу з Російською Федерацією для пошуку важелів впливу на процеси обміну військовополоненими та повернення цивільних осіб.

Зокрема, за посередництва Туреччини, у січні 2023 року в Анкарі відбулися перемовини між українським і російським омбудсманом. Подальша співпраця між Уповноваженим та омбудсманом Туреччини Шерефом Малкочем триває та спрямована на реалізацію гуманітарних ініціатив щодо військовополонених, в тому числі їх звільнення з російського полону.

Водночас, в умовах обмеження доступу до місць утримання українських військовополонених і деструктивної позиції РФ у перемовинах щодо повернення бранців, для вирішення гуманітарних питань задіяно можливості каналу спілкування між уповноваженими з прав людини України та РФ.

Так, на рівні омбудсманів України та РФ досягнуто домовленостей про здійснення українською та російською стороною двосторонніх відвідувань полонених у місцях їх утримання з наступним обміном матеріалами відеофіксації процесу. Такий механізм дає змогу отримати об'єктивні свідчення щодо факту полону, наочно переконатися, в якому стані перебувають наші Захисники, та сприяти у реалізації їх права на зв'язок із зовнішнім світом^[25]. Також це дозволяє вчергове продемонструвати дотримання Україною зобов'язань щодо забезпечення прав військовополонених армії країни-агресора та засвідчити повну відповідність вимогам міжнародних актів умов їх утримання.

Згідно з такими домовленостями вже здійснено відвідування в місцях утримання **669** військовополонених з обох сторін. Отриману від російської сторони інформацію щодо перебування українських військовослужбовців у полоні скеровано родичам бранців і до КШППВ, ОЦСБУ, НІБ.

Для забезпечення дотримання прав осіб, позбавлених свободи країною-агресором, Секретаріат Уповноваженого також задіяв можливості МКЧХ.

За даними НІБ, реалізуючи право надсилати та отримувати листи^[26], представникам МКЧХ для подальшої передачі українським полоненим передано 3606 листів; від українських полонених для родичів і близьких надійшов 381 лист.

За посередництва МКЧХ і за участі омбудсманів України та Росії у грудні 2023 року здійснено обмін теплими речами для військовополонених, утримуваних на території РФ і в Україні. Водночас російська сторона досі не підтвердила факт передачі відправлень адресатам.

Крім того, Україна доводить прихильність принципам МГП та дотримується зобов'язань, зокрема щодо поводження з полоненими військовослужбовцями РФ. Так, для моніторингу дотримання прав військовополонених, до закладів утримання військовополонених РФ 2023 року здійснено 11 візитів працівниками Секретаріату Омбудсмана та більш як 70 візитів міжнародними спостерігачами, зокрема співробітниками МКЧХ і Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні^[27]. Під час виїздів порушень поводження з військовополоненими не виявлено, скарги від полонених не надходили. Останніх утримують у гідних умовах, з достатнім за кількістю, якістю та різноманітністю раціоном. Військовополонені забезпечені одягом, білизною та взуттям з урахуванням кліматичних умов. Медичне забезпечення надано на високому рівні: у медичній частині створено умови для діагностики та лікування. Повною мірою реалізовано право полонених на зв'язок із зовнішнім світом.

2. Цивільні особи, позбавлені свободи внаслідок збройної агресії проти України (незаконно утримувані особи)

На тлі складної ситуації з українськими військовополоненими ще більш проблемним видається питання звільнення цивільних осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України (незаконно утримувані особи). Питання захоплення російською стороною цивільних осіб на ТОТ актуальне від самого початку російської агресії 2014 року. Проте після 24 лютого 2022 року ситуація з викраденням цивільних осіб на захоплених російською армією територіях України суттєво загострилася.

Тисячі осіб, яких незаконно, всупереч ЖК IV, силоміць захопили російські військовики або спецслужби, утримують у місцях несвободи на ТОТ і в РФ. Так, відповідно до даних Офісу Генерального прокурора, з початку повномасштабного вторгнення правоохоронні органи України почали досудове розслідування у 3625 кримінальних провадженнях за фактами викрадення та незаконного позбавлення волі мирного населення (цивільних осіб), вчинених під час збройного конфлікту, в яких 14 311 осіб викрадено, незаконно позбавлено волі.

Більшу частину з них становлять громадяни України, яких звинувачують зазвичай у «пособництві» ЗСУ або спецслужбам України і засуджують на великі терміни ув'язнення. До цієї категорії зараховують також колишніх військовиків, учасників АТО/ООС, медиків, волонтерів, працівників правоохоронних органів і спецслужб, які наразі не можуть вважатися комбатантами, та мають бути звільнені відповідно до норм ЖК IV.

Переважна більшість питань, порушених 2023 року перед Секретаріатом Омбудсмана щодо позбавлених свободи та зниклих безвісти цивільних осіб, стосувалися з'ясування місць утримання, сприяння у звільненні та поверненні в Україну^[28]; забезпечення прав на належну медичну допомогу, гідні умови утримання, права на інформацію, зокрема забезпечення можливості зв'язку з рідними, листування та ін.; сприяння в оформленні на території України посвідчення особи на повернення в Україну; реалізації належних прав особами, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії, та членами їхніх родин.

Незмінно складним завданням залишається протидія практиці насильницьких зникнень цивільних осіб на ТОТ, їх незаконним переміщенням та утриманням у місцях несвободи на ТОТ і в РФ інкомунікадо.

Заборону насильницького зникнення, зокрема арешту, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі, закріплено у міжнародних угодах, учасниками яких є зокрема й Україна та РФ^[29]. Стаття 147 ЖК IV зараховує нелегальне ув'язнення особи, яка перебуває під захистом, до серйозних порушень конвенції, а стаття 8 Римського статуту МКС тлумачить незаконне затримання та захоплення заручників як військовий злочин.

За інформацією НІБ, на кінець 2023 року обліковано 16 654 цивільних заручників, з яких більш як 14 тисяч перебувають у пошуку, наявна інформація про 1 662 особи, позбавлені свободи^[30]. Водночас відомо про більш як 30 колоній і слідчих ізоляторів у РФ і на окупованій території, де утримують громадян України. Затриманих утримують в умовах

ізоляції та часто без визначення будь-якого процесуального статусу.

Крім цивільних, захоплених після початку широкомасштабного вторгнення у лютому 2022 року, РФ утримує осіб, захоплених на ТОТ АР Крим і в Севастополі, а також на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей з 2014 року. Так, відомо, що на січень 2022 року влада РФ та її окупаційні адміністрації утримували щонайменше 301 цивільну особу. Водночас РФ продовжує переслідування та позбавлення волі за політичними або релігійними мотивами на ТОТ.

(а) Систематичні порушення прав цивільних осіб у місцях утримання на ТОТ і РФ

Варто наголосити, що безпідставне переслідування та утримання цивільних громадян є порушенням норм міжнародного права. Всі цивільні громадяни, яких утримують інкомунікадо, повинні бути звільнені без додаткових умов. Однак навіть ті, які постали перед судом та отримали присуди за політично мотивованими справами, стикаються із систематичними порушеннями прав у місцях утримання на ТОТ і в РФ, серед яких: жорстоке поводження, умисне заподіяння страждань або шкоди здоров'ю, тортури/катування, умисні вбивства і позасудові страти та ін.

В умовах окупації насильство стає основним інструментом системних репресій цивільного населення задля придушення будь-яких форм спротиву. Факти насильницьких зникнень та утримань людей у так званих катівнях на ТОТ, застосування до них тортур, сексуального насильства та жорстокого поводження російськими військовослужбовцями цілеспрямовано тиражують в окупаційних медіа та соціальних мережах задля залякування населення в окупації. У такому контексті дії окупантів кваліфіковано також як злочини проти людяності.

Під час міжнародної конференції з прав людини «Свобода або страх» Генпрокурор Андрій Костін озвучив дані, що «на всіх звільнених від ворога територіях було виявлено катівні та місця незаконного утримання. Це 104 катівні у 8 областях України. Найбільшу кількість катівень виявлено у Харківській області – 25, Запорізькій – 18, Херсонській – 11, Донецькій – 10. А також 19 катівень на території РФ»^[31]. Українські правоохоронці фіксують ці факти у відкритих кримінальних провадженнях і наголошують про продовження злочину.

Незалежна міжнародна слідча комісія щодо України також зібрала докази^[32], що російська влада вчинила воєнні злочини, пов'язані з умисними вбивствами, катуваннями, згвалтуваннями та іншим сексуальним насильством, які підтвердили попередні висновки про те, що російська влада широко і систематично застосовувала тортури. Опитування жертв і свідків продемонстрували глибоку зневагу до людської гідності від російської влади за цих обставин.

Під час візиту в Україну у вересні 2023 року спеціальний доповідач ООН з питань тортур Еліс Джілл Едвардс^[33] зазначила, що масові тортури – це державна політика Росії та систематична практика для залякування, нагнітання терору чи примусу до зізнань.

(b) Звільнення та повернення цивільних

Критичним залишається питання повернення цивільних, захоплених і незаконно утримуваних РФ, в умовах відсутності будь-яких визначених нормами МГП механізмів. За даними

КШППВ, упродовж 2023 року до України з російського полону повернуто лише 7 цивільних осіб^[34].

Офіс Омбудсмана спільно з компетентними державними органами та неурядовими організаціями активно опрацьовує способи звільнення українських громадян, які перебувають у російській неволі. За підтримки та у взаємодії з міжнародно-правовими інституціями, представниками країн-партнерів Омбудсман систематично звертався до уповноваженої з прав людини РФ із закликами про належне дотримання російською стороною прав і свобод громадян України, а також визволення всіх незаконно утримуваних осіб з місць несвободи. Однак невизнання РФ фактів незаконного утримання цивільних осіб і системні порушення їхніх прав потребують пошуку нових важелів впливу на країну-агресора задля забезпечення дотримання прав цивільних співгромадян на тимчасово окупованій території України та в Російській Федерації.

Суттєво вплинути на вирішення проблем повернення українців має створення у складі КШППВ робочої групи, що опікуватиметься питаннями цивільних осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок збройної агресії, зниклих безвісти у зв'язку зі збройним конфліктом, воєнними діями, тимчасовою окупацією частини території України^[35].

(с) Проблемні питання надання підтримки цивільним, позбавленим особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членам їхніх родин

Окремо варто зупинитися на проблемах правового й соціального забезпечення цивільних осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України. Проблемні аспекти переважно стосуються реалізації окремих гарантій, передбачених Законом України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» (далі – Закон 2010-ІХ), зокрема повноцінного правового врегулювання надання медичної, реабілітаційної, психологічної допомоги особам, позбавленим особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України.

Так, цивільні особи, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України та які здебільшого були піддані тортурам, після звільнення можуть отримати належну їм медичну, психологічну, реабілітаційну та інші види допомоги лише на загальних підставах. Водночас Законом 2010-ІХ^[36] передбачено прийняття підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють питання отримання цією категорією осіб медичної, психологічної, реабілітаційної та інших видів допомог. Однак окремих підзаконних нормативно-правових актів не прийнято.

Залишається неунормованим порядок здійснення відновлювальних (постізоляційних, реінтеграційних) заходів, заходів з адаптації, підтримки (супроводу) осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, після їх звільнення, що передбачено положеннями Закону України 2010-ІХ.

Неврегульованими також залишаються питання у сфері освіти та науки. Це, зокрема, питання припинення навчання здобувачем фахової передвищої або вищої освіти на період позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України і відновлення після

визволення зі збереженням місця навчання та стипендії для здобувачів освіти, які навчаються за кошти державного бюджету, та врахування попередньо сплачених коштів у разі навчання за контрактом.

3. Депортовані та примусово переміщені особи

Чергове системне порушення прав цивільних осіб, які опинилися на територіях, окупованих РФ, – примусове переміщення на ТОТ чи депортація на територію РФ, РБ^[37].

Керівництво РФ виправдовує такі дії «евакуацією з небезпечних районів», хоча нічого спільного з евакуацією вони не мають^[38]. Масова депортація та цілеспрямоване викрадення українських дітей є спланованою геноцидною політикою РФ стосовно українського народу.

Факт депортації українських дітей від РФ визнано на рівні ООН, зокрема в резолюції Генеральної Асамблеї^[39], де визначено потребу негайного звільнення та повернення всіх ув'язнених, примусово переміщених і нелегально депортованих цивільних осіб, включаючи дітей. У своєму щорічному звіті «Діти і збройний конфлікт» Генеральний Секретар ООН влітку 2023 року зазначив, що ООН підтвердила факт передачі 46 дітей до РФ з районів України, які частково перебувають або перебували під тимчасовим військовим контролем РФ, включаючи дітей, насильно відокремлених від батьків, дітей, виведених зі шкіл та установ без згоди опікунів^[40]. Факт депортації українських дітей визнано Європарламентом^[41], а також ПАРС^[42].

17 березня 2023 року МКС видав ордер на арешт Володимира Путіна, президента РФ, та Марії Львової-Белової, уповноваженої з прав дитини при президентові РФ. Палата досудового розслідування МКС вважає, що існують достатні підстави вважати, що кожен підозрюваний несе відповідальність за воєнний злочин незаконної депортації населення та незаконного переміщення населення з окупованих районів України до РФ, що завдало шкоди українським дітям^[43].

У представленому у квітні 2023 року звіті Місії ОБСЄ Московського механізму людського виміру, присвяченому питанням депортації дітей у контексті порушень прав людини та гуманітарних наслідків агресивної війни Росії проти України, зазначається, що від 24 лютого 2022 року багато українських дітей опинилися на ТОТ, а також депортовані до РФ^[44].

За даними державного порталу «Діти війни» на 31 грудня 2023 року депортовано до РФ, РБ або примусово переміщено на ТОТ 19 546 дітей^[45], серед яких, за даними НІБ, 3780 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. За 2023 рік кількість депортованих до РФ, Білорусі або примусово переміщених на тимчасово окуповані території України збільшилася на 5670 осіб.

Це, зокрема, підтверджено четвертим звітом Бюро з демократичних інститутів і прав людини

(БДПЛ) ОБСЄ, який охоплює події від 1 червня до 30 листопада 2023 року. Більшість положень документа ґрунтуються на свідченнях опитаних Бюро свідків (91 особа). Зокрема у звіті зазначено, що українські діти продовжують зазнавати примусового переміщення на окупованих Російською Федерацією територіях України та з окупованих територій до Російської Федерації^[46] та Республіки Білорусь^[47]. При цьому в звіті наголошено, що влада обох країн продовжує заперечувати свою причетність до незаконних дій, натомість стверджуючи, що рятують дітей від конфлікту, публічно дякуючи та відзначаючи дії тих, хто до цього долучився^[48].

Упродовж 2023 року до Уповноваженого надійшло 163 звернення щодо повернення 347 дітей на підконтрольну Україні територію. За сприяння Секретаріату Уповноваженого 16 дітям призначено опікуна/підклувальника для повернення дітей на підконтрольну Україні територію. Загалом відповідно до даних, розміщених на порталі «Діти війни», українській стороні вдалося повернути в Україну 388 дітей. Уповноважений відповідно до своєї компетенції спільно з відповідальними державними органами та громадськими організаціями вживають заходів щодо повернення депортованих дітей.

Під час масованих обстрілів РФ Харківської області дитину разом з тіткою було вивезено до Белгорода. 14-річна Вероніка була позбавлена змоги повернутися до України зі своєї рідною бабусяю, яка на прохання матері з відповідними документами поїхала до Росії для повернення дитини на територію України. Однак через відмову російської сторони дитина не повернулася до мами, а була влаштована до Єлецького соціально-реабілітаційного центру для неповнолітніх Липецької області РФ. Мати дитини дізналася, що донька була свідком, а потім стала потерпілою у кримінальній справі, судове засідання якої було призначено на 10 травня 2023 року.

Для заявниці, яка є військовослужбовицею, виїзд до РФ був неможливим і небезпечним. Про перешкоди у поверненні дитини заявниця розказала на засіданні Радбезу ООН. Після цього та за сприяння Уповноваженого Вероніка повернулася в Україну 16 травня 2023 року.

Уповноважений активно залучений до реалізації заходів з повернення українських дітей. Так, Уповноважений є частиною команди виконавців Превентивного плану щодо припинення та запобігання грубим порушенням прав дітей під час збройного конфлікту в Україні.

Задля повернення українських дітей з депортації та примусового переміщення розроблено План BRING KIDS BACK UA^[49]. У рамках цього Плану дій створено Міжнародну експертну групу, до складу якої входять впливові міжнародні експерти^[50], які будуть агентами впровадження адвокаційних зусиль України та її партнерів.

Уповноважений адмініструє діяльність Міжнародної коаліції за повернення українських дітей, створеної за результатами проведення першої установчої зустрічі у Києві 8 грудня 2023 року. Коаліція представила 10 стрижневих напрямів, на яких повинна здійснюватися робота і українськими органами влади, і партнерами по Коаліції, а саме:

Сприяння поверненню дітей

1. Здійснення стратегічних кампаній з адвокації для підвищення глобальної уваги та

- залучення підтримки від міжнародної спільноти до роботи Коаліції.
2. Визначення та знаходження нелегально депортованих і примусово переміщених дітей.
 3. Розроблення механізмів повернення нелегально депортованих і примусово переміщених дітей відповідно до положень міжнародного права, стандартів прав людини та з урахуванням найкращих інтересів дитини.
 4. Здійснення дипломатичних зусиль і переговорів із Російською Федерацією.

Фізичне повернення дітей

5. Сприяння підготовці та видачі документації для встановлення особистості дітей і членів сім'ї, включаючи документи, потрібні для перетину кордону.
6. Фізичне повернення (побудова маршрутів, логістики, транспортування) нелегально депортованих і примусово переміщених дітей до України.

Реінтеграція та психосоціальна підтримка

7. Сприяння возз'єднанню повернутих дітей з родинами чи їх влаштування до сімейних форм виховання.
8. Реінтеграція дітей у громаду, надання належної гуманітарної, медичної та психологічної допомоги дітям та їхнім родинам.

Гарантії неповторення в майбутньому

9. Забезпечення доступу до правосуддя для дитячих жертв і свідків злочинів.
10. Притягнення до відповідальності тих, хто організував незаконну депортацію та примусове переміщення українських дітей згідно з нормами міжнародного права та рішеннями міжнародних судових установ.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Міністерству закордонних справ України, Координаційному штабу з питань поводження з військовополоненими:

у рамках реалізації пункту 4 української Формули миру активізувати процеси взаємодії з державами, які потенційно можуть виконувати посередницькі функції, для збору інформації про дітей, цивільних осіб, позбавлених свободи внаслідок збройної агресії проти України, військовополонених, та отримання доступу до місць їх утримання в РФ і на ТОТ, участь у реалізації ідеї створення змішаної медичної комісії для безпосередньої репатріації або інтернування поранених до третіх країн для їх належного лікування.

Міністерству закордонних справ України:

активізувати роботу з пошуку країни-покровительки задля сприяння посиленню контролю за дотриманням в РФ міжнародного гуманітарного права та країни-посередника з виконання консульських функцій з РФ в інтересах України.

Міністерству закордонних справ України, Офісу Генерального прокурора:

опрацювати питання механізму повернення цивільних громадян, незаконно утримуваних РФ, і притягнення до відповідальності винних у воєнних злочинах із застосуванням правових інструментів Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, зокрема через активізацію співпраці з Комітетом ООН з насильницьких зникнень, посилення кооперації зі спецдоповідачами ООН з питань катувань і насильницьких зникнень.

Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України:

розробити та подати на розгляд Кабінету Міністрів України проект постанови про порядок взаємодії місцевих і центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, Національного інформаційного бюро, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, громадських організацій, благодійних фондів з питань виявлення та повернення депортованих або примусово переміщених дітей, зокрема дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, під час і внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України;

розробити та впровадити Державну програму для забезпечення прав дітей, які повернулися з депортації з Російської Федерації та/або примусового переміщення з тимчасово окупованих територій України;

розробити та подати на розгляд Кабінету Міністрів України проект порядку проведення відновлювальних (постізоляційних, реінтеграційних) заходів, заходів з адаптації, підтримки (супроводу) осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, після їх звільнення.

Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерству охорони здоров'я України:

невідкладно розробити та подати на розгляд уряду проекти порядків надання медичної, реабілітаційної, зокрема психологічної, допомоги осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, після їх звільнення.

Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерству закордонних справ, Міністерству цифрової трансформації України:

забезпечити здійснення, спільно з неурядовими організаціями, інформаційних кампаній, направлених на інформування примусово переміщених і депортованих до РФ і РБ осіб про процес та процедури повернення на територію України.

Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України:

забезпечити здійснення спільно з неурядовими організаціями широкої інформаційної кампанії для громадян, які залишились на ТОТ щодо можливості та механізму повернення на контрольовану територію України, а також отримання посвідчення на повернення в Україну.

Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерству соціальної політики України:

розробити та внести на розгляд Кабінету Міністрів України проект нормативно-правового акта, яким запровадити соціальні програми, спрямовані на надання тимчасового житла та фінансової допомоги для депортованих осіб, після їх повернення, зокрема, у процесі отримання потрібних їм документів.

Міністерству освіти і науки України:

розробити та внести на розгляд Кабінету Міністрів України проект змін до пункту 2 статті 44 Закону України «Про фахову передвищу освіту» № 2745-VIII та пункту 2 статті 46 Закону України «Про вищу освіту» № 1556-VII, якими передбачити гарантії збереження місця навчання та стипендії здобувачам фахової передвищої освіти, яких було позбавлено особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України державою-агресором, її органами, підрозділами, формуваннями, іншими утвореннями під час перебування на тимчасово окупованих територіях України або на території держави-агресора;

опрацювати Положення, в якому визначити порядок надання академічної відпустки, зокрема, цивільним особам, яких було позбавлено особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України країною-агресором, а також перелік необхідних для надання відпустки документів.

Міністерству закордонних справ України, Міністерству внутрішніх справ України:

врегулювати на законодавчому рівні питання залучення спеціалістів для відібрання біологічних зразків на території іноземних держав для подальшого призначення молекулярно-генетичних експертиз;

розробити та внести на розгляд Кабінету Міністрів України проект акта, яким передбачити затвердження плану дій з повернення на територію України депортованих до РФ і РБ, а також примусово переміщених на ТОТ громадян України.

¹ Ukraine's Peace Formula Philosophy. Офіційний сайт Президента України.

https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/19/53/32af8d644e6cae41791548fc82ae2d8e_1691483767.pdf

² Під час третьої зустрічі радників на Мальті запропоновано створити міжнародну коаліцію держав для повернення депортованих Росією українських дітей. Офіційний сайт Президента України. <https://www.president.gov.ua/news/pid-chas-tretoyi-zustrichi-radnikiv-na-malti-zaproponovano-s-86689>

³ Росія намагається знищити будь-який зв'язок дітей з Україною, потрібні швидкі дії, щоб повернути їх додому – Президент на першій зустрічі Міжнародної коаліції за повернення українських дітей. Офіційний сайт Президента України. <https://www.president.gov.ua/news/rosiya-namagayetsya-znishiti-bud-yakij-zvyazok-ditej-z-ukray-87589>

⁴ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні (1 серпня 2022 - 31 січня 2023 року). Управління Верховного комісара ООН з прав людини:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ukraine/2023/23-03-24-Ukraine-35th-periodic-report-UA.pdf>

⁵ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні (1 серпня - 30 листопада 2023 року). Управління Верховного комісара ООН з прав людини:

<https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-12/2023-12-12%20ООНЧР%2037th%20Periodic%20Report%20UKR.pdf>

⁶ Дії із заподіяння тяжких тілесних ушкоджень або психічного розладу та умисне створення умов життя, розрахованих на фізичне знищення членів української національної групи містять ознаки геноциду відповідно до статті II Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього та згідно з п.б ст. 6 Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду.

⁷ Четвертий проміжний звіт щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні, 12.12.2023, параграф 34. БДПЛ:

<https://www.osce.org/files/f/documents/a/4/561457.pdf>

⁸ Лавров пообещал возмездие каждому из преступников киевского режима - РИА Новости, 31.12.2023: <https://ria.ru/20231231/vozmezdie-1919212424.html>

⁹ Оперативна інформація станом на 28.12.2023/Телеграм-канал [Десантно-штурмових військ ЗС України](#), 28.12.2023: https://t.me/ua_dshv/1932

¹⁰ Розстріл полонених бійців ЗСУ біля Авдіївки. Що відомо? - BBC News Україна, 03.12.2023: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/ce4pdyer2vlo>

¹¹ Олександр Мацієвський, якого розстріляли після "Слава Україні". Що про нього відомо - BBC News Україна, 13.03.2023: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64941737>

¹² Відео з відрізанням голови українському військовому. Все, що відомо про жорстокий злочин - BBC News Україна, 12.04.2023: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c3g648d2e870>

¹³ Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні (1 лютого - 31 липня 2023). УВКПЛ, параграф 75:
https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20ООНЧР%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf

¹⁴ Генеральний секретар – коментар для ЗМІ – пресреліз, 08.03.2023: <http://surl.li/rlfkt>

¹⁵ солдата ЗСУ, розстріляний російськими військовими за слова “Слава Україні”

¹⁶ Розділ I частини IV Женевської конвенції з питань поводження військовополоненими

“Безпосередня репатріація та госпіталізація в нейтральній країні”

¹⁷ Омбудсман: Змішані медичні комісії – додатковий інструмент, який може допомогти у звільненні українських полонених, 22.08.2023:

https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-zmishani-medichni-komisiyi-dodatkovij-instrument-yakij-mozhe-dopomogti-u-zviltrenni-ukrayinskih-poloneni

¹⁸ Статті 14, 112, додаток II Женевської конвенції з питань поводження з військовополоненими

¹⁹ Виступ Генерального секретаря перед ЗМІ - пресреліз ООН, 18.08.2022: <http://surl.li/pmjxn>

²⁰ В ООН назвали причини розпуску місії в Оленівці, де загинули десятки українських військовополонених. Голос Америки, 05.01.2023: <https://ukrainian.voanews.com/a/olenivka-un-misija-poloneni/6905971.html>

²¹ 04.03.2022 року Рада з прав людини ООН прийняла резолюцію 49/1 «Про становище у сфері прав людини в Україні, що склалося внаслідок російської агресії», відповідно до якої Рада з прав людини заснувала Незалежну міжнародну комісію з розслідування порушень.

²² *supra* 47, с. 37

²³ Воєнний злочин в Оленівці: реконструкція подій масового вбивства полонених азовців. Розслідування Медійної ініціативи за права людини, 26.07.2023: <https://mipl.org.ua/voyennyj-zlochyn-v-olenivci-rekonstrukciya-podij-masovogo-vbyvstva-polonenyh-azovciv/>

²⁴ Куратори зла. Називаємо імена відповідальних за злочини в Оленівці - Розслідування Київ Independent: <https://www.youtube.com/watch?v=sB0emA1wZtc>

²⁵ Розділ V Женевської конвенції з питань поводження військовополоненими «Зв'язок військовополонених із зовнішнім світом».

²⁶ стаття 71 Женевської конвенції з питань поводження військовополоненими

²⁷ Представник КШППВ на брифінгу щодо розслідування теракту в Оленівці «Злочин без покарання» (05.01.2024): <https://www.youtube.com/watch?v=jDz6zEnfW9M>

²⁸ Згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про реалізацію експериментального проекту щодо оформлення на території України посвідчення особи на повернення в Україну» від 21.10.2022 № 1201:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2022-%D0%BF#Text>

²⁹ Стаття 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text; стаття 34 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

³⁰ За інформацією НІБ, факт перебування в полоні 864 осіб підтверджений МКЧХ. Дані не є остаточними через відсутність їх верифікації російською стороною.

³¹ Укрінформ. На звільнених від російських загарбників територіях виявили 104 катівні - генпрокурор. 7.12.2023.

<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3797170-na-zvilnenih-vid-rosijskih-zagarbnikiv-teritoriah-viavili-104-kativni-genprokuror.html>

³² Доповідь щодо ситуації у сфері прав людини в Україні, що склалася через російську агресію, 19.10.2023. Незалежна міжнародна комісія з розслідування порушень в Україні:

<https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/hrbodies/hrcouncil/coiukraine/A-78-540-UA.pdf>

³³ Українські звіти про тортури вказують на системну політику Росії - експерт/The New York Times, 10.09.2023: <https://www.nytimes.com/2023/09/10/world/europe/russian-ukraine-torture.html>

³⁴ За даними КШППВ.

³⁵ Постанова Кабінету Міністрів України від 27.02.2024 р. № 208 «Деякі питання поводження з військовополоненими»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208-2024-%D0%BF#Text>. Постанова набрала чинності 01.03.2024.

³⁶ 15 березня 2024 року Кабінет Міністрів України ухвалив постанову «Про затвердження Порядку проведення відновлювальних (постізоляційних, реінтеграційних) заходів, заходів з адаптації, підтримки (супроводу) осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, після їх звільнення»:

<https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdvyv-poriadok-zakhodiv-iz-reintehratsii-adaptatsii-ta-pidtrymk-y-zvilnenykh-z-polonu?fbclid=IwAR3gHu9WLbtTCXv-V0yOOmsR0Qj2chHR5BRchggJ5iOiBgZBRSAf0yhQAIs>

³⁷ Відповідно до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни, забороняється здійснювати примусове індивідуальне чи масове переселення або депортацію осіб, що перебувають під захистом, з окупованої території на територію окупаційної держави або на територію будь-якої іншої держави.

³⁸ Аналітична записка «Примусове переміщення та депортація до РФ дітей із тимчасово окупованих територій України», квітень 2023. [Центр прав людини ZMINA: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/children_web_ukr.pdf](https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/children_web_ukr.pdf); Четвертий проміжний звіт щодо виявлених порушень міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини в Україні, 12.12.2023. БДІПЛ: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/4/561457.pdf>

³⁹ UN Docs. Resolution adopted by the General Assembly on 23 February 2023 Principles of the Charter of the United Nations underlying a comprehensive, just and lasting peace in Ukraine <https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=A%2FRES%2FES-11%2F6&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False>

⁴⁰ Children and armed conflict - Report of the Secretary-General (A/77/895-S/2023/363)

https://reliefweb.int/report/afghanistan/children-and-armed-conflict-report-secretary-general-a77895-s2023363-enarruzh?gad_source=1&gclid=CjwKCAjw48-vBhBbEiwAzqrZVBF6FN-hWZ77bjBp29Svy7GQgeVXWNBgBetJ61px0YMGx2pJEctOpRoCTsEQAvD_BwE

⁴¹ Резолюція Європейського парламенту від 15 вересня 2022 року про порушення прав людини в контексті примусової депортації українських цивільних осіб до Росії та примусового усиновлення українських дітей у Росії (2022/2825(RSP))
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0320_EN.html

⁴² PACE. Resolution: Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators <https://pace.coe.int/en/files/33162#trace-6>

⁴³ Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>

⁴⁴ Звіт «Про порушення та недотримання міжнародного гуманітарного права та права прав людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані з примусовим переміщенням та/або депортацією українських дітей до Російської Федерації», 28.04.2023. БДІПЛ:
https://www.osce.org/files/f/documents/0/1/546560_0.pdf

⁴⁵ Державний портал «Діти війни»: <https://childrenofwar.gov.ua/>

⁴⁶ Інформація Постійного представництва України при міжнародних організаціях у Відні, 23 November 2023; [У Чувашію із зони спецоперації привезли майже півсотні дітей](#) [Almost fifty children were brought to Chuvashia from the special operation zone], Pro city [Pro city], 18 June 2023, in Russian; [Чувашія приймає дітей з Бердянська і викриває українські фейки](#) [Чувашія принимает детей из Бердянска и выставляет украинские фейки], Правда ПФО, 20 червня 2023 року, російською мовою. Див. також Спротив, [Telegram-пост](#), 10 серпня 2023 року, українською мовою

⁴⁷ Інформація Постійного представництва України при міжнародних організаціях у Відні; [Україна ОБСТРІЛЮЄ Донбас | Білорусь «краде дітей»? | Кадри реального життя Лисичанська. Фільм](#) [Україна ОБСТРІЛЮЄ Донбас | Білорусь «краде дітей»? | Кадри реального життя Лисичанська. Фільм], АТН: новини Білорусі та світу [АТН: новости Беларуси и мира], YouTube, 18 липня 2023 року, російською мовою; [Генсек білоруського Червоного Хреста відкрито підтвердив, що організація бере участь у вивезенні дітей з України до Білорусі](#) [Генеральный секретар білоруського Червоного Хреста відкрито підтвердив, що організація брала участь у вивезенні дітей з України до Білорусі], Дзеркало [Mirror], 19 July 2023, in Russian; ["Дізналися про вашу культуру і готові до чогось нового". Група дітей Донбасу приїхала на відпочинок до Білорусі](#) ["We learnt about your culture and are ready for something new". Група дітей Донбасу приїхала на відпочинок до Білорусі], Белта [Белта], 18 вересня 2023 р., російською мовою.

⁴⁸ Звіт бюро з демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ:
<https://www.osce.org/odihr/560325>

⁴⁹ Офіційни сайт Bring Kids Back UA: <https://www.bringkidsback.org.ua/>

⁵⁰ Баронеса Гелена Кеннеді стане співголовою міжнародної експертної групи Bring Kids Back UA/Офіційне інтернет-представництво Президента України, 28.09.2023р:

<https://www.president.gov.ua/news/baronesa-gelena-kennedi-stane-spivgolovoyu-mizhnarodnoyi-eks-85929>